

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA: A BELÉNYESI URADALOM ÉS A HELYI ÉRCBÁNYÁSZAT HELYE A FEJEDELEMSÉG GAZDASÁGI KORMÁNYZATÁBAN (1571-1613)¹

Bevezetés

A 16. és 17. századi erdélyi bányászat történetével legtöbbször igen röviden foglalkoztak az eddig megjelent bányászat-történeti összefoglalók, nagyrészt a rossz forrásadottságokra hivatkozva. Ez utóbbi megállapítás helyt álló, hiszen a Magyar Királyság területén fekvő bányákkal kapcsolatos forrásanyaghoz képest az erdélyi bányászatra vonatkozó forrásbázis igen kicsi és szórt jellegű. Ebből kifolyólag a kutatót komoly kihívás elé állítja, ha a kora újkori erdélyi ércbányászattal kíván foglalkozni, és ez különösen érvényes a tanulmány témájául szolgáló Bihar vármegyei ércbányászatra.² Elsőként azt kell meghatároznunk, hogy a tárgyalt korszakban mely bányásztelepülések tartoztak a Bihar vármegyei ércbányászathoz. A korszakban keletkezett forrásokat két csoportra lehet osztani. Az első csoportba azok az iratok tartoznak, amelyek a két országegyesítési kísérlet során íródtak, ezek legtöbbször az Udvari Kamara részére készült kamarai jelentések, a második csoportot pedig a Fejedelemség területén keletkezett iratok alkotják.³ Utóbbiak nagyrészt a két országos hatáskörű, a gyulafehérvári és a kolozsmonostori, hiteleshely levélkeresői előtt tett bevallások, azaz fassiók, valamint a fejedelmi királyi könyvekbe bejegyzett jogbiztosító iratok.⁴ Ezekon kívül a kutató rendelkezésére állnak a 18. század folyamán íródott, Erdély bányászatával foglalkozó, leírások illetve szakmunkák. A Magyar Királyság újraegyesítését követően az Udvari Kamara neki látott annak a nem kis feladatnak, hogy a feltérképezze az újonnan csatolt területeket, így igen kiemelt figyelmet fordítottak a kortársak az erdélyi ércbányászatnak is. Az ekkor keletkezett szakmunkák közül Köleséry Sámuel valamint Frivaldszky János jezsuita szerzetes munkáját emelném ki, amelyek elég részletesen

¹ A tanulmány megírását az OTKA PD 108877 számú posztdoktori ösztöndíja támogatta. A tanulmány az MTA BTK kutatóműhelyében készült.

² *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. MTA, Bp., 1880. 118-123. valamint *Zsámboki László*: Az erdélyi ércbányászat története. In: A magyar bányászat évezredes története. I. Országos Bányászati és Kohászati Egyesület, Bp., 1997. 193-194.

³ *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (Historia Könyvtár, Monográfiák 27.). MTA, Bp., 2011. 351-359. valamint *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552-1556). Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002.

⁴ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222-1599. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII.1.). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi: Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. EME, Kolozsvár, 2006. (=EKJkv) illetve Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. 1569-1581 illetve 1581-1602. (Erdélyi Történelmi Adatok VII.1. ill. 3.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi: Fejér Tamás, Rác Etelka, Szász Anikó. EME, Kolozsvár. 2003-2005. (=EKK 2003, EKK 2005)

foglalkoztak a Bihar vármegyei ércbányászattal is.⁵ Összegezve a forrásokban található adatokat, megállapíthatjuk, hogy Bihar vármegyében a bányászat központja Belényes volt, amelyhez tartozott egy uradalom is, ennek volt a része Kisbánya, amely később kapta a Rézbánya elnevezést. Többek között Wenzel Gusztáv és Veress Endre is hivatkozott egy 1585-ből származó országgyűlési jegyzékre, melyben felsorolják az országgyűlésre meghívott erdélyi városokat, köztük a nagyobb bányavárosokat is. A latin szövegben külön szerepel Belényes, illetve Rézbánya neve, így nem fogadhatjuk el Veress Endre azon megállapítását, miszerint Rézbánya és Belényes ugyanaz lenne.⁶ Ebben a kérdésben minden bizonnyal Köleséry véleménye a helytálló, miszerint Rézbánya feleltethető meg Kisbányának.⁷ Némiképp zavaró lehet a kutató számára, hogy az Erdélyi Fejedelemség területén több Kisbánya nevű település is létezett, és mindegyik határában folyt valamilyen bányászat. Kutatásaim jelenlegi állása szerint a tárgyalt időszakban három Kisbánya volt az erdélyi állam területén, az első a már említett Kisbánya a belényesi uradalom része volt, a második Torda vármegyében feküdt, míg a harmadik Zaránd vármegyében, amely pedig a kőrösbányai kerület (distructus) része volt.⁸

Tanulmányomban megpróbálom a vonatkozó források segítségével rekonstruálni a belényesi uradalmat, illetve elhelyezni a helyi ércbányászatot a korabeli erdélyi állam gazdasági kormányzatában.⁹

Belényesi uradalom (1571-1613)

⁵ *Samuelis Köleseri de Kereser: Auraria Romano-Dacica*. Nagyszeben, 1717. 49-50. illetve *Joannes Frivaldszky: Minerologia Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphra, salia, lapides et aquae*. Typis Academicis Societatis Jesu, Kolozsvár, 1767. 85-95.

⁶ *Wenzel: Magyarország i.m. (1.jz.) 118.*, Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581-1585). Közreadja Veress Endre. MTA, Bp., 1948. (Monumenta Hungariae Historica 42.) 315. illetve *Benkő József: Diaetae sive rectius comitia transsilvanica*. Nagyszeben- Kolozsvár, 1791. 63-65. Belényes ma: Beiuș, jud. Bihor, Románia. Rézbánya ma: Crișul Băiței, jud. Bihor, Románia.

⁷ *Köleséry: Auraria i.m. 50.*

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest, =MNL-OL) Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori konvent Országos levéltára, Cista comitatum, F 17, fasc. 1. nr.16 B.; Magyar Nemzeti Levéltár országos levéltára (Budapest, =MNL-OL) Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulaféhvári káptalan országos levéltára, Cista comitatum, F 4, com. Zaránd, fasc. 1. nr.5. illetve Torda vármegye jegyzőkönyvei I. (1607-1658). (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1.) EME, Kolozsvár, 2009. 36, 114, 147.

⁹ Belényes városa, illetve a belényesi uradalom, több más magánkézen lévő birtokkal együtt alkotta a belényesi körzetet, azaz distructust. A körzet működéséről nagyon kevés információ áll a kutató rendelkezésére, a források összevetésével a kerület hozzávetőleges határait lehet kijelölni, ez azonban nem tárgya jelenlegi tanulmányomnak vö. *Szentgyörgyi Mária: Kővár vidékének társadalma. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. 56.)*. MTA, Bp., 1972.

A fejedelemségkori belényesi uradalom „elődje” a váradi püspök birtokában volt. Elsőként Lodomér püspök nyert bányászati jogot a helyi réz- és vasbányákra vonatkozóan V. István királytól 1270-ben. A legjobb minőségű ércet az ezüstöt is tartalmazó rézércék és ólomércék telepein bányászták a Fekete-Kőrös menti településeken.¹⁰ Az Anjou-korban tovább folyt a bányászat, azonban a 15. században igen kevés jövedelmet hoztak a bányák a váradi püspököknek, így II. Domokos püspök a 16. század elején felkérte Thurzó János körmöcbányai kamaragrófot arra, hogy vizsgálja meg a bányákat, és rendezze a helyi viszonyokat. Végül a Thurzó család bérbe kapta a térség bányáit, a mindenkori püspököt a kitermelt rézmennyiség 1/16 része, míg a kibányászott ólom- valamint vasmennyiség 1/10 része illette meg. Wenzel Gusztáv szerint a bányászat központja Rézbánya lett.¹¹ Belényes, mint a püspöki uradalom központja, első ismert kiváltságát 1451-ben kapta Vitéz János püspöktől, amelyben engedélyezte a város számára a szabad bíró és esküdtválasztást, valamint hiteles pecsétet adományozott Belényes számára.¹² 1492-ben már jegyzője is volt a városnak, amely bizonyíték arra nézve, hogy a 15. század végére válhatott városias településsé, Kubinyi András a késő középkori városhálózatban a harmadik szintű városok, azaz a jelentős funkciót betöltő mezővárosok- közé helyezte, ebbe a csoportba tartozott egyébként a közeli Szatmár vármegyében fekvő Nagybánya is.¹³ Belényes és a hozzá tartozó uradalom helyzete akkor változott meg radikálisan, amikor a 16. század közepén a kialakulóban lévő erdélyi állam területén szekularizációt hajtottak végre, így a váradi püspöki javak az erdélyi fiskus kezére kerültek.¹⁴ A fejedelemségi uradalomigazgatásról általánosságban Ember Győző írt igen röviden igazgatástörténeti munkájában, eszerint az egyes fejedelmi uradalomhoz tartozó bányákat az adott uradalom udvarbírája esetleg prefektusa kezelte, erre példaként a belényesi uradalom officiálisát említette Ember Győző.¹⁵ Azt ő is elismerte, hogy a témában alap kutatásokra és a fellelhető források részletes elemzésére van szükség. A jelenleg rendelkezésemre álló források alapján nagyrészt igazoltnak látszik Ember Győző megállapítása, a belényesi uradalomhoz tartozó réz- illetve vasbányákat, ha azok a fiskus

¹⁰ Wenzel: Magyarország i.m. 118. illetve Borovszky Samu: Bihar vármegye és Nagyvárad (Magyarország vármegyéi és városai). Apolló Irodalmi Társaság, Bp., 1901. 46-47.

¹¹ Uo.

¹² Borovszky: Bihar i.m. 47. illetve Lakatos Bálint Péter: Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, oklevelek tükrében: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/lakatosbalintpeter/diss.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2015. március 25.). 78.

¹³ Lakatos: Hivatali i.m. 88.

¹⁴ Vö. Gálfi Emőke: A gyulafehérvári udvarbírák és területi hatáskörük Bethlen Gábor uralkodásának első szakaszában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. (Bethlen Gábor trónra lépésének évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai). Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. EME, Kolozsvár, 2014. 319-327.

¹⁵ Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai III.: Hatóság és hivatal történet 1.) OL, Bp., 1946. 503-504.

kezén voltak, az uradalom mindenkori officiálisja irányította. Ez az igazgatási szisztéma a 16. század végén felborulni látszik, ugyanis Báthory Zsigmond bizonyos bányákat az officiális kezén hagyott, míg valószínűleg a nagyobb jövedelemmel kecsegtetőket pedig bérbe adta, erre jó példa Lajos deák és Georg Wagen tevékenysége.¹⁶

A belényesi uradalom a váradi uradalom része volt, így a belényesi officiális, bizonyos forrásokban prefektusnak vagy administratornak nevezik, a váradi udvarbíró beosztottja volt.¹⁷A belényesi officiális kinevezéséről és jogköréről nem sokat tudunk, annyi bizonyos, jószázigazgatási feladatai voltak, bírói funkcióiról jelenleg nincsenek adatok, de valószínű, hogy a jogi ügyekben a váradi udvarbíró járt el.¹⁸ A jobbiztosító iratok és bevallások segítségével egy majdnem teljes tisztségviselői listát össze tudunk állítani a Báthory korszakra vonatkozóan. A belényesi uradalom officiálisja irányította a Belényes mezővároshoz tartozó birtokokat, valamint a belényesi fejedelmi kastélyt illetve a kastélyhoz tartozó birtokokat, és részirtokokat. Az alábbiakban egy táblázatban közlöm a Báthory korszak eddig ismert belényesi officiálisainak nevét, illetve tevékenységüknek feltételezett időtartamát.

1. táblázat: A belényesi officiálisok névsora 1571 és 1613 között¹⁹

Officiálisok	Dátum
Ambrus deák	1575-1581
Vyzi Székely János deák	1584
Belényesi Márton deák	1589-1591
Cesare Muralto (Hans Muralt)	1599
Somogyi Boldizsár	1600
remetei Vajda Mátyás	1601-1602
váradi Buza János	1606
Honorius von Thonhausen	1607-1609

A felsorolt nyolc név közül három olyan személy van, akiknek officiális tevékenysége még nem teljesen bizonyított. Cesare Muralto a 16. század végén a szatmári valamint a zalatnai nemesércbányászatban volt érdekelt, de nagy valószínűség szerint a belényesi

¹⁶ *Oborni Teréz*: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a 16. század végén. *Történelmi Szemle*. 47 (2005). 337-339. illetve *Kárrfy Ödön*: Adalékok a bányászat történetéhez. *Történelmi Tár*, 1901. 470.

¹⁷ Báthory Kristóf 1575-ben Popa Mihai belényesi lakost minden adó és szolgálat alól mentesítette, a rendelet foganatosítását a váradi udvarbíróra, Sándor Jánosra és Ambrus deákra, a belényesi jövedelmek igazgatójára bízta. ld. EKK, 2005. 53.

¹⁸ Vö. *Gálfi*: A gyulaféhevári i.m. (14. jz.) 320.

¹⁹ EKK, 2005. 53, 127, 168, 457. illetve Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; MNL-OL), Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulaféhevári káptalan országos levéltára, Erdélyi fejedelmi kancellária, Libri Regii, F 1 V. k. fol. 17^v-18^r, valamint IX. k. fol. 87^r

bányászatért is felelt, személyével később foglalkozom részletesebben.²⁰ A másik két „kakukktójas” váradi Buza János és Honorius von Thonhausen személye, tevékenységük idejére a belényesi uradalom, jórészt Báthory Zsigmond birtokadományozási politikájának köszönhetően, lényegében fel lett számolva, tisztségük megnevezése: a belényesi réz és vasbányák illetve tartozékaik prefektusa. Az általuk viselt tisztség elnevezéséből arra lehet következtetni, hogy egy-két possessio még megmaradhatott a korábban nagy kiterjedésű uradalomból, így valójában jószágigazgatási feladatot is elláttak.²¹ A fennmaradó öt személy közül négyről bevallások, valamint jogbiztosító iratok révén tudunk információkat gyűjteni. Ambrus deákot 1575-ben, mint a belényesi tartozékok jövedelmeinek igazgatóját (*administrator*), arra utasította Báthory Kristóf, hogy az Alsokoh-on lakó Popa Mihainak adományozott adómentességet foganatosítsa. 1581-ben két fia Márton és Ferenc deák vett meg egy Fekete-Körösre épített malmot, minden tartozékával és jövedelmeivel együtt.²² Vysi Székely János deákról kizárólag annyit tudunk, hogy 1584-ben vásárolt meg egy házhelyet Belényesen mintegy 107 forintért, és ebben az évben ő volt a belényesi réz- és vasbányák prefektusa és egyben az uradalom officiálisa is.²³ A belényesi uradalom vezetői közül a legtöbbet Belényesi Márton deákról tudjuk. 1589-ben egyezséget kötött Belényes városával a város határában lévő Petraz falu ügyében, amely a belényesi uradalom része volt. A deák bizonyos házakat átengedett a városnak annak fejében, hogy a jobbágysai használhassák a város Petraz területén fekvő erdeit. A szerződés megtartását testvérével, Ferencsel együtt vállalta 2000 forint ellenében.²⁴ Ugyanebben az évben vette meg váradi Nagylőrinc Gergelytől nemesi házát, amely Belényes piacterén állt, két szőlőjét valamint egy korábban épített malom puszta helyét 465 forintért.²⁵ Ezt követően a fejedelem minden adó és szolgálat alól mentesítette a megvásárolt ingatlant, amelyet még abban az évben továbbadott Márton deák Zorka Péternek 150 forintért.²⁶ 1598-ban Fodor László arról rendelkezett végrendeletében, hogy a Márton deáktól felvett 100 forint kölcsön ellenében felesége adja át neki az egyik felszerszámozott lovát.²⁷ Somogyi Boldizsár személyéről jelenleg nem tudunk többet, azon kívül, hogy 1600-ban a belényesi kastély és a bányák officiálisa volt. Remetei Vajda Mátyás a 17. század első éveiben volt a belényesi uradalom officiálisa, 1601 júliusában arra utasította Báthory Zsigmond, hogy Belényes esküdtjeivel együtt, iktassa be udvari

²⁰ *Oborni*: Erdély i.m. (16. jz.) 337-339.

²¹ MNL –OL F1 LR V. k. fol. 17^v-18^f, valamint IX. k. fol. 87^f

²² EKK, 2005. 83.

²³ EKK, 2005. 168.

²⁴ EKK, 2005 127.

²⁵ EKK, 2005 255-256.

²⁶ EKK, 2005 280-281, illetve 319.

²⁷ EKK, 2005 425.

familiárisát Eördögh Boldizsárt a Myragh nevű bihari birtokba, a birtokba iktatásra 1602. május 30-án került sor.²⁸ 1601 decemberében Báthory Zsigmond hűséges szolgálataiért cserébe a Zlavest-i részjóságot adományozta neki a belényesi uradalomból.

A fejedelem 1602. március 26-án adományozott Belényes városának kollektív nemességet, rendelete végrehajtását és betartását többek között belényesi officiálisára bízta.²⁹ A Báthory korszak belényesi officiálisai közül a döntő többség Bihar vármegyei volt, és ezen belül vagy Belényesről, vagy valamelyik közeli birtokról származott. Ennél a kérdésnél nehezebb azt megválaszolni, hogy melyik társadalmi rétegből kerültek ki a korszak belényesi prefektusai. Trócsányi Zsolt 1980-ban megjelent, Erdély központi kormányzatával foglalkozó összefoglaló monográfiájában röviden értekezett az egyes kormányzati szinteken dolgozó tisztségviselő nemesekkel valamint a hivatalnok-értelmiséggel.³⁰ Trócsányi véleménye szerint a tisztségviselő nemes és a hivatalnok-értelmiségi között egy igen vékony választóvonal húzódik meg, miszerint a tisztségviselő nemesek elsősorban rendi rangállásuk révén jutottak meghatározott pozícióba, míg a hivatalnok-értelmiségi leginkább a szakképzettsége révén tudott karriert befutni.³¹ A kincstári ágazatban dolgozó szakemberek az utóbbi kategóriába sorolhatók annak ellenére, hogy sokan közülük a kiváltságolt rétegbe tartoztak, ugyanis speciális tudásuk révén tudtak az erdélyi állam kormányzatában dolgozni.³² Ez megállapítás helytálló a belényesi officiálisokra is, akiknek származásáról és műveltségéről kizárólag annyit tudunk, hogy döntő többségük deák volt.

A prefektusi hivatal bemutatása után megpróbálom rekonstruálni a belényesi uradalom részeit és történetét a Báthory korszakban. Arra vonatkozóan, hogy mely birtokok tartoztak az uradalomhoz a 16. század végén illetve a 17. század elején, leginkább donációs levelekből értesülhetünk, melyekben a fejedelmek eladományozzák az uradalom egy-egy részét hűséges híveiknek. Az alábbiakban egy táblázatban összesítem az uradalomhoz tartozó birtokok nevét és donációt elnyerők nevét.

2. táblázat: A belényesi uradalomhoz tartozó birtokok, falvak 1571 és 1613 között³³

Belényes	Fejedelmi kastély	Birtok neve	Donáció ideje	Donációt elnyerő neve
x		Pokolest	1590	Fekete János

²⁸ EKK, 2005 451. illetve 508.

²⁹ EKK, 2005 480.

³⁰ *Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata (1540-1690). (Magyar Országos Levéltár kiadványai III: Hatóság és hivataltörténet 6.), Akadémiai Kiadó, Bp., 1980. 406-413.*

³¹ Uo.

³² *Vö. Flóra Ágnes: Hivatal vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben. In: „... éltünk mi sokáig 'két hazában'...”-Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2012. 128.*

³³ EKK, 2005. 303,343, 381, 388, 425, 445, 450, 451, 457, 459, 464, 467, 478, 493-496, 508, 511-513.

x		Oláhremete	1591	Vajda Péter és családja
x		Bokorfalva	1591	Vajda Péter és családja
x		Vanchia Remete	1591	Vajda Péter és családja
x		Lazur	1591	Vajda Péter és családja
x		Rossa	1591	Vajda Péter és családja
x		Bolgárfalva	1591	Fazekos Miklós
x		Voya	1591	Trombitás Joan
x		Alsosolymos	1591	
x		Alsokoh		
	x	Kalugier	1597	Vajda Miklós
	x	Krischor	1597	Vajda Miklós
	x	Lebecher	1597	Vajda Miklós
	x	Zeokfalva	1601	Borbély Lőrinc
	x	Myragh	1601	Eördögh Boldizsár
	x	Zlavesti rész birtok	1601	Vajda Mátyás, remetei
	x	Zelestie	1601	Vajda Miklós, karánsebesi
	x	Zenfalva rész birtok	1601	Szöllőssy Máté, dévai
x		Lonka	1601	Erdélyi István
x		Bradet	1601	Komáromy Lajos
	x	Mochiola	1602	Várallyai János
	x	Borda	1602	néhai Stepan István családja, váradi
	x	Felsősomos	1602	néhai Stepan István családja, váradi
	x	Gura Rewe	1602	Budai Ferenc, sárdi
	x	Vain	1602	Gémes Péter
	x	Bwrdes	1602	Gémes Péter
	x	Hator	1602	Gémes Péter
	x	Petreson részjóság	1602	Dechey János
x		Felsőfenes		
x		Rien	1602	Mezentius Lavizatus
x		Carbunar	1602	Bikaczy Mihály
	x (?)	Petraz	1602	Kereky János
	x	Dalom	1602	Kereky János
	x	Pien	1602	Kereky János
x		Boi	1602	Kereky János
x		Kempuli Boi	1602	Kereky János
x		Bieen	1602	Kereky János
x		Urchiezt	1602	Kereky János
x		Kraiova	1602	Kereky János
x		Feketepatak	1602	Kereky János
x		Folttest	1602	Kereky János
x		Sukany	1602	Kereky János

x		Felső Wachar	1602	Kereky János
x		Susd	1602	Kereky János
x		Kolost	1602	Kereky János
x		Zahor	1602	Kereky János
x		Kisbánya	1602	Kereky János
x		Pioan	1602	Kereky János
x		Fanacz	1602	Kereky János
x		Felsőkempeny	1602	Kereky János
x		Alsókempeny	1602	Kereky János
x		Segestely	1602	Kereky János

A fenti táblázat adataiból kiderül, hogy a belényesi uradalom igen nagy kiterjedésű volt, 33 birtok tartozott Belényes városához, míg 19 birtok a fejedelmi kastélyhoz. A birtokok nagyságáról, illetve jövedelmezőségéről nem tudunk sokat, de annyi bizonyos, hogy a 17. század elején dúló tizenöt éves háborúnak köszönhetően az itteni birtokok nem értek annyit, mint az ország belső, békésebb területein fekvők. Általában egy-egy donációs levél annyit közöl, hogy az adott birtokot magyarok vagy románok lakták, a Belényeshez tartozó birtokok többségén ekkor román ajkú lakosság élt.³⁴ A források megkülönböztetik a fejedelmi kastélyhoz, valamint a mezővároshoz tartozó birtokokat, amelyek közül az 1602-ben Kereky Jánosnak inskribált jószágokon az iratok tanúsága szerint réz- illetve vasbányászat folyt, míg a kastélyhoz tartozó birtokok nagy részén pedig mezőgazdasági tevékenység.³⁵ A fejedelmi hivatalos a mezővároshoz tartozó birtokok igazgatásában nagy valószínűség szerint együttműködött a mezőváros vezetőségével, ahogy ezt a Belényesi Márton deákkal kötött egyezség is mutatja. A kastély és a hozzá tartozó birtokok igazgatásáért az hivatalos volt egyedül felelős. Az uradalom része volt Belényes mezővárosi státusza ellenére is.³⁶ Belényes késő középkori fejlődéséről már írtam röviden, jelentős mezővárosi funkcióit valószínűleg megőrizte a 16. század végéig, ezt mutatja, hogy ezekben az években szinte mindegyik országgyűlési határozatban szerepel a város, miszerint mennyi adót kell befizetnie a kincstárba. Ez 1594-ben 100 forint, ugyanennyit kell Nagybányának is fizetnie, amely hasonló szerepet töltött be a korabeli városhálózatban, mint Belényes, annak ellenére, hogy jogi helyzete előkelőbb helyet indokolt volna.³⁷ 1595-ben és 1596-ban a Belényesre kimért

³⁴ EKK, 2005. 493.

³⁵ Uo.

³⁶ 1650-ben már a váradi uradalomhoz tartozó falvak és mezővárosok közé sorolták a fiskális birtokösszeírás során. ld. Österreichisches Staatsarchiv, (Bécs;=ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (=HKA) Hoffinanz Ungarn, Siebenbürgen Kameralverhandlungen, Akten RN 2. (=SBKv) fol. 45-51.

³⁷ Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I-XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1875-1898. (Monumenta Hungariae Historica III/b.: Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae) (=EOE) III. kötet 459., 466-470., 495.

adót nem emelték, míg Nagybánya és Felsőbánya adóját mintegy háromszorosára emelték fel.³⁸A háború okozta pusztítások révén a térség elszegényedett, így 1608-ban csupán 50 forintot kellett befizetnie a városnak, a békés időszakban újra megerősödni látszott a város, így 1611-ben már 150 forintot kellett fizetniük.³⁹ Belényes bírájának, esküdtjeinek és valamennyi lakosának 1602. március 26-án adományozott Báthory Zsigmond kollektív nemességet, a városban lévő összes ingatlant felmentette minden adó és szolgálat alól, valamint a lakosok majorságait, vetéseit, mezőgazdasági területeit és örökségeit mentesítette a kilenced, tized és a kepe fizetése alól. Ezért cserébe a belényesi lakosoknak az ország dolgában eljáró fejedelmi követeknek, futároknak biztosítaniuk kellett lovakat és szekereket, és részt kellett venniük a kastély építésében és helyreállításában.⁴⁰ Báthory Zsigmond által adott kiváltságot Rákóczi Zsigmond erősítette meg 1607 novemberében. A szöveg újra kihangsúlyozta, hogy Belényes városa minden adó és szolgálat alól fel van mentve, ezt azonban Báthory Gábor uralkodása alatt nem igen tartották be, ahogy a fenti példa is mutatta, így Bethlen Gábornak 1614-ben újra fel kellett hívnia a váradi kapitány figyelmét arra, hogy tartassa be a fejedelmi rendeletet.⁴¹ Báthory Zsigmond 1602. április 27-én kelt oklevelében Kereky Jánosnak és unokatestvérének, valamint leszármazottjainak elzálogosította 32.000 forintért a belényesi kastélyt, Belényes mezővárost, a kastélyhoz tartozó fent említett három birtokot, a városhoz tartozó 11 possessiot és azokon fekvő vasbányákat, emellett a kisbányai rézbányát, és az ehhez tartozó 5 birtokot, amelyek ugyancsak a város tartozékai közé számítottak.⁴² Kereky Jánosról több információ nem áll rendelkezésünkre, nagy valószínűség szerint ennek a családjá volt a tagja Kereky Ferenc, aki Báthory Gábor alatt asztalnok volt és 1610-től kezdve udvari familiáris.⁴³ Valójában a Kereky Jánosnak történő zálogba adással befejeződött a belényesi uradalom felszámolása. Ahogy a táblázat adataiból kiderül, 1590-ben történt az első datálható adományozás a belényesi uradalom területéről, az adományozási folyamat a 16. század utolsó éveiben felgyorsult, de a legtöbb birtokot 1601-ben és 1602-ben adományozta el Báthory Zsigmond, ez nem volt véletlen, hiszen ezekben az években volt a legnagyobb szüksége támogatókra, így még magát az uradalom központját Belényest is

---

IV. kötet, 475-476., VI. kötet, 202., 318. Nagybánya a korabeli városhálózatban betöltött szerepére ld. *Mátyás-Rausch Petra*: A nagybányai politikai elit és a helyi bányászatban betöltött szerepe a kamarai kezelés éveitől (1569-1579). In: *URBS: Magyar várostörténeti Évkönyv*. Szerk. Kenyeres István. BFL, Bp., 2013. 61-95.

³⁸ EOE, III. 495.

³⁹ EOE, VI. 92-94., 202.

⁴⁰ EKK, 2005 480.

⁴¹ MNL-OL F1, LR VIII. fol. 199^r-200^r, illetve EOE, VI. 318.

⁴² EKK, 2005 493.

⁴³ *Jeney-Tóth Annamária*: „... Urunk udvarnépe...”- Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadáskönyvek tükrében. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012. 188.

zálogba adta, az alacsony, de biztos bevételforrást jelentő bányákkal együtt. Ez a folyamat a magyarázata annak, hogy 1602-t követően már nem neveztek ki külön belényesi officiálist, hiszen nem volt rá szükség, csak bányászati prefektust neveznek ki, aki a megmaradt bányákat igazgatta. Az uradalom újjászervezésére Bethlen Gábor tett kísérletet, az 1615. évben hozott országgyűlési határozat, miszerint az 1588 utáni donációkat egyenként felül kell vizsgálni, a belényesi birtokokra is vonatkozott.⁴⁴

Az adományt illetve zálogot „elnyerőket” három csoportba lehet sorolni a társadalomban elfoglalt helyük, valamint karrierjük szerint. Az egyik csoportot a fejedelem helyi familiárisai alkotják, leginkább a belényesi kastély valamint váradi familiárisai kaptak a belényesi uradalomban birtokokat, többek között dévai Szöllösy Máté és karánsebesi Vajda Miklós.⁴⁵ A második csoportba Báthory Zsigmond udvari familiárisai tartoznak: Várallyai János, Fekete János, Gémes Péter, Décsei János, Erdélyi István és Eördögh Boldizsár.⁴⁶ A Décsei család több tagja volt udvari familiáris Báthory Gábor udvarában, a vármegyei nemességet képviselték az udvarban.⁴⁷ Gémes Ferenc, nagy valószínűség szerint Gémes Péter rokona, Bethlen Gábor udvari familiárisa volt 1613 és 1619 között.⁴⁸ Erdélyi István Báthory Gábor udvarában volt udvari ifjú.⁴⁹ A legsikeresebb karriert közülük Eördögh Boldizsár futotta be, 1609-ben és 1610-ben, mint udvari kapitány tagja Báthory Gábor udvarának.⁵⁰ A harmadik csoportot a helyi nemesség tagjai illetve a hivatalnok-értelmiségbe tartozó kincstári tisztviselők jelentették. Ide lehet sorolni Borbély Lőrincet, sárdi Budai Ferencet, Trombitás Joant, és remetei Vajda Mátyást.⁵¹ Van egy olyan személy is, aki valójában egyik kategóriába se illik bele, de mégis érdemes a nevét megemlíteni, ő Mezentius Lavizatus volt, aki a donációs oklevél tanúsága szerint itáliai származású volt és Báthory Zsigmond udvari sebészeként dolgozott.⁵² Báthory Gábor nem tett kísérletet arra, hogy újjászervezze a belényesi uradalmat, Belényes mezővárosa nagy valószínűség szerint ekkor is Kereky család birtokában volt, a belényesi kastélyt négy egykor Kereky János zálogba adott birtokkal együtt eladományozta tanácsosának Honorius von Thonhausennek 1608 júniusában.⁵³

⁴⁴ *Gálfi*: A gyulafehérvári i.m. 322.

⁴⁵ EKK, 2005. 459, 457.

⁴⁶ EKK, 2005. 467., 507., 459., 457.

⁴⁷ *Jeney-Tóth*: „... Urunk udvarnépe...” i.m. 62.

⁴⁸ Uo. 56.

⁴⁹ Uo. 96.

⁵⁰ Uo. 62.

⁵¹ EKK, 2005. 402-403., 450., 457., 494.,

⁵² EKK, 2005. 467.

⁵³ MNL- OL F1 LR VIII. fol. 153^r-154^r

Belényes mellett Kisbánya történetéről tudunk a legtöbbet. A belényesi uradalom részeként említették a források, nem nyert olyan kiváltságokat, mint Belényes, azonban 1607. évből fennmaradt egy oklevél, amelyben Rákóczi Zsigmond megerősítette a település egyes privilégiumait. Eszerint Kisbánya a fejedelem tulajdonát képezte, Kisbánya lakosai a gyulafehérvári udvarbíró alá tartoztak, minden adót (ordinarii et extraordinarii), tizedet, kilencedet neki kellett beszolgáltatniuk, és ha fejedelemnek szüksége van rá, hadba kell vonulniuk.⁵⁴ A szövegből nem derült ki, hogy a település kiváltságait mikor nyerte el, ezért abban sem lehetünk biztosak, hogy mikortól tartozott a gyulafehérvári udvarbíró hatáskörébe. Gálfi Emőke kutatásaiból tudjuk, hogy 1603-ban nem tartozott Kisbánya a gyulafehérvári uradalomhoz, illetve az 1650-ben készült fiskális összeírásban sem szerepel a gyulafehérvári uradalom tartozékai között.⁵⁵ Eszerint 1603 után lett a gyulafehérvári uradalom része, annak ellenére, hogy 1602-ben Kereky János ezt a települést is zálogba vette a fejedelemtől. Az oklevél szövege nem véletlenül emelte ki, hogy Kisbánya a fiskus birtoka már régóta, a település vezetői minden bizonnyal úgy gondolták, hogy sokkal jobb a gyulafehérvári udvarbíró alá tartozni, mint egy magánbirtokosnak szolgálni, ezért kérték a kiváltságaik megerősítését a fejedelemtől. Az eredeti okirat valószínűleg elveszett, ezért az új fejedelem trónra lépése után újbóli megerősítést szerettek volna elérni.⁵⁶ Kisbányát azért olvasztották be a gyulafehérvári uradalomba valamikor 1603 és 1607 között, mert a belényesi uradalom fel lett számolva, így került a gyulafehérvári provizor alá.

Belényesi ércbányászat (1571-1613)

A Bihar vármegyei ércbányászat központja Belényes volt, a másik jelentős bányásztelepülés a már említett Kisbánya volt. A térség bányáit összefoglaló néven a Fekete-kőrösi bányáknak is nevezték, ugyanis a legtöbb bányásztelepülés a folyó mentén feküdt, és a Fekete-Kőrös a Belényes feletti hegyeken eredt.⁵⁷ Ezen a területen sokféle ércet bányásztak, a legnagyobb mennyiségben rezet, vasat, illetve ólmot. Kisebb mennyiségben aranyat és ezüstöt is kitermeltek. A vasanyag előfordulása igen szabálytalan volt, ezért igen nehéz volt a helyi

⁵⁴ MNL- OL F1 LR VII. fol. 122^r-123^v

⁵⁵ Gálfi: A gyulafehérvári i.m. 322-323.

⁵⁶ Kisbánya kiváltságait Báthory Gáborral is megerősítette 1608-ban, így továbbra is a gyulafehérvári uradalom része maradt, ld. MNL- OL F1 LR VIII. fol. 120^r-121^v

⁵⁷ *Mátyás-Rausch Petra*: A „befogadó Erdély”: Erdélyi és külföldi szakemberek a fejedelemség ércbányászatában Bethlen Gábor idejében (1613-1629). In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. Papp Klára, Balogh Judit. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2013. 210.

vasbányászat, nem hozott akkora hasznot, mint a rézbányászat, amelyből több fajta is előfordult a közeli hegyekben, többek között tarka rézérc és a vörös réz.⁵⁸

A töredékes forrásanyag ellenére is lehet rekonstruálni a belényesi, vagy Fekete-kőrösi, bányászat kora újkori helyzetét. A 16. század közepén Kisbányán a réz- mellett aranybányászat is folyt, erre enged következtetni János Zsigmond kiváltságlevele, amelyet a település lakói kaptak 1562-ben. Eszerint a bányászok kötelesek átadni az uralkodó által kijelölt emberének, azaz a beváltónak vagy kamaragrófnak, a kitermelt arany mennyiséget, ennek 1/10 része a kincstárt illette. Emellett évente 4 alkalommal 500 darab pisztrángot kellett beszo­lgáltatniuk, és szükség esetén hadba kellett vonulniuk. Mindezekért cserébe minden adó, szolgálat, tized, kilenced alól mentesültek. A rendeletet Bihar vármegye ispánjának, Várad kapitányának és a vár prefektusának kellett betartatnia.⁵⁹ A következő adat 1585-ből maradt ránk. Az erdélyi bányákról a korszakban ritkán keletkeztek szakszerű leírások, részletes elemzések, ezek közé tartozik idősebb Felician von Herberstein latin nyelvű összefoglalója, amelyet Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem megbízásából készített el 1585 telén.⁶⁰ Báthory István azok után bízta meg ezzel a bizalmi feladattal, hogy a báró minden bizony­nal saját ötletétől vezérelve keresztül vitte a tervét, miszerint az erdélyi fejedelem a szatmári bányavidéket kapja kárpótlásul korábban elveszett családi birtokaiért cserébe a magyar királytól.⁶¹ A beszámoló mellé mellé­kelt egy levelet is, amelyben leírta mely bányákat tudott bejárni, de több helyre nem jutott el, mert az időjárás rosszra fordult és pestis is pusztított a környéken. Útja során bejárta Zalatnát, Abrudbányát, Almásbányát, Rudabányát, Kisbányát és Bradbányát is.⁶² Herberstein az arany- és ezüstbányászatot taglalja részletesebben, mivel véleménye szerint a nemesfém­bányászat hozná a legtöbb hasznot az erdélyi fiskus számára, ha megfelelően művelnék a bányákat, de röviden kitér a rézbányászatra is. Eszerint Kisbányán élt több szász termelő, a Beszterce közeli Radnáról

⁵⁸ Borovszky: Bihar i.m. (12. jz.) 33-34. illetve *Frivaldszky*: Minerologia i.m. (5. jz.) 89-91.

⁵⁹ EKK, 2003 177.

⁶⁰ Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. III. Publicate de: *Veress, Andrei*. București, 1930. (=Documente) 58-64. Személyével több tanulmányomban foglalkoztam, legújabban ld. *Mátyás-Rausch Petra*: A Herberstein család modernizációs tevékenysége Nagybányán (1581-1597). In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Szerk. Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2014. 253-265.

⁶¹ Felician von Herberstein 1581-től kezdve volt a nagybányai Királytáró, a bányakamara és a pénzverde bérlője, a magyar király egyik biztosaként működött az 1583-1585 ún. Nagybánya-Szatmár cseretárgyalások során. Azért állt érdekében az Udvari Kamara által kiadott instrukciótól eltérni, mert 1583 után felvette az erdélyi kormányzattal is a kapcsolatot, több erdélyi aranybánya bérlésének ügyében. Miután sikerült elérnie, hogy a Kamara a szatmári bányavidéket ajánlja fel kárpótlásul Báthory Istvánnak, az erdélyi fejedelem korábbi kételyeit félretette, és megengedte Kendy Sándoréknak, hogy tárgyaljanak a báróval a bérleti szerződésekről. Majd ezt követően megbízta a fenti bányászati körbejárással is. A cseretárgyalásokra és a báró szerepére nem a teljesség igényével ld. *Mátyás-Rausch Petra*: A szatmári nemesércbányászat igazgatása Báthory Gábor fejedelem­sége idején (1608-1613). *Történelmi Szemle*. 55 (2013.). 494.

⁶² Documente, III. 58-64. Zalatna ma: Zlatna, jud. Alba, Románia. Abrudbánya ma: Abrud, jud. Alba, Románia.

költöztek ide, akik sokat panaszkodtak a bányák rossz állapota, a csökkenő termelékenység, az alacsony beváltási árak és a rossz útviszonyok miatt.⁶³ Ugyanis komoly problémát jelentett az alig járható utak miatt, hogy a kitermelt ércet Zalatnára szállítsák, és ott beváltsák, majd megvárják a tisztítási folyamatot és a beadott ércmennyiségért cserébe járó pénzüsszeget. Herberstein szerint az itt kitermelt vörös réz kiváló minőségű, de nincs helyben rá lehetőség, hogy kivonják belőle az ezüstöt, ami komoly hátrány a termelőknek. Azt tanácsolta a fejedelemnek, hogy biztonságosabb lenne Gyulafehérváron beváltani az ércet, és ott is megtisztíttatni, mert a fejedelmi székhely biztonságosabb hely, mint Kisbánya vagy Zalatna.⁶⁴ A báró felajánlotta, hogy az általa bejárt bányákat bérbe veszi az erdélyi kormányzattól 4 évre, azonban ez a bérlet nem valósult meg.⁶⁵ A térség bányásztelepülésein élőknek mindenképpen nagy utat kellett megtenniük, ha legális úton akarták beváltani az általuk kitermelt ércmennyiséget, hiszen az erdélyi állam területén ekkoriban Zalatnán, Abrudbányán, Kolozsváron, Nagybányán és Nagyszebenben működött beváltó hely vagy bányakamara.⁶⁶

A következő a belényesi bányászattal kapcsolatos adat 1598-ból maradt ránk. Ez egy jövedelem kimutatás volt, amely a Fejedelemség bevételeit és kiadásait tartalmazza, a jegyzéket Zlattari Mátyás és Thorda István kincstári számvevők, illetve Fehér Márton készítették el. Eszerint 1598-ban bizonyos bányákat Belényesen és környékén Georg Wagen stájer származású főúr bérelte, bérleti díjként évente 70 mázsa megmunkálatlan rezet kellett beadnia, a vasbányák bérletéért pedig 200 mázsa vasat kellett beszolgáltatnia.⁶⁷ Georg Wagen személyével korábbi kutatásaim során már sokat foglalkoztam, hasonlóan Herbersteinhez, stájer főrangú családból jött, családja meghatározó szereplő volt a Stájerország valamint a Habsburg Monarchia politikai életében.⁶⁸ Wagen munkássága azonban gyorsan véget ért a térségben, mert 1600-ban már Nagybányán találjuk, ahol Gerhard Lisbona társaként bérelte a Királytárót, bányakamarát és a pénzverdét.⁶⁹ Véleményem szerint Wagen bérleti ideje alatt továbbra is működött a belényesi официális hivatala, de bizonyos bányákat a fejedelem kivett a keze alól, és az egyik hívének adta bérbe. Wagen távozásának időpontját egy 1600-ban, a

⁶³ Documente, III. 61. Radnára ld. Österreichisches Staatsarchiv, (Bécs;=ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (=HKA) Hofffinanz Ungarn, Vermischte Ungarische Gegenstände (=VUG) RN 13a. fol. 201.

⁶⁴ Documente, III. 62.

⁶⁵ Uo. 63.

⁶⁶ *Mátyás-Rausch Petra*: A bányauradalmak szerepe az erdélyi nemesércbányászat igazgatásában (1613-1629). In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. (Bethlen Gábor trónra lépésének évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai). Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüszt-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. EME, Kolozsvár, 2014. 516-523.

⁶⁷ *Oborni*: Erdély i.m. 339. Mázsa meghatározására és területi változásaira ld. *Bogdán István*: Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7.). Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. 454.

⁶⁸ *Mátyás-Rausch*: A szatmári i.m. (60. jz.) 497-498.

⁶⁹ Uo.

belényesi kastélyról és a bányákról készült rövid inventárium segítségével lehet tovább pontosítani. Ehhez hasonló bányainventáriumot a korszakból kizárólag kettőt ismerünk, az egyik 1599-ben készült Nagybányán a Herberstein család birtokairól, a másik pedig Zalatnáról íródott 1603-ban.⁷⁰ Ebből kifolyólag ez a szöveg, rövidege ellenére is, rendkívül értékes információkat tartalmaz.⁷¹ Az inventáriumot a Szepesi Kamara biztosai, Warasdi György és Bessenyei Péter készítették el 1600. február 24-én. A javak számbavételénél ott volt az officiális, Somogyi Boldizsár is. Az inventáriumban egy vasbányászattal foglalkozó települést tüntettek fel, Boit, amelyet később Kereky János kap zálogba. Itt volt egy udvarház, istállóval, óllal, kemencével, pincével és egy kalodával. A házban a vashámorok működéséhez szükséges eszközök voltak (vasverő, vasfogó, lyukasztó vas etc.). A biztosok leírták, hogy Somogyi Boldizsár, miután átvette a hámort Lajos deáktól, az utána maradt 470 darab vasból 101 mázsa vasat veretett.⁷² Lajos deák nevét nem tüntettem fel a prefektusok között, mivel nagy a valószínűsége, hogy ő is hasonlóan Georg Wagenhez, csak egy-két bányát vett bérbe, illetve az sem kizárható, hogy Wagen egyik embere volt, aki ura távozása után még egy ideig intézte az ügyeit. Rézbányászattal többek között a Pioan nevű faluban foglalkoztak, ez is Kereky János zálogába kerül bele. Itt is volt egy udvarház, hasonlóan felszerelve az előbbihez, bár itt volt egy kovácsműhely is. Az udvarházban a biztosok találtak több, az olvasztáshoz szükséges segédeszközt, valamint feljegyezték, hogy az itt raktározott 29 mázsa rézből Somogyi Boldizsár beszámolója szerint 5 mázsa rezet vittek Zalatnára beváltani. A másik rézbánya Kisbánya határában feküdt, itt is állt egy udvarház, de ez sokkal rosszabb állapotban volt, mint a másik kettő, illetve az itteni telérek is sem voltak olyan jók, mint a Pioan-i bányáké. A bányák mellett a két biztos egy rézkohót is megtekintett, leírásuk szerint egy öreg zszindely fedte házban állt, itt volt két régi fűjtatóval működő olvasztókemence, az itt dolgozó mesterek azt mondták, a kamarai biztosoknak, hogy a helyben tárolt 30 mázsa rézből mintegy 19 mázsa ún. feketerezet tudtak beadni a zalatnai beváltó helyen. Somogyi Boldizsár közlése szerint ebben a kohóban korábban mintegy 54 mázsa rezet olvasztottak meg, amelyből 18,5 mázsa rezet tudtak később elvinni Zalatnára.⁷³ Az 1602-ben történt zálogosításról már beszéltem korábban, így itt azt említeném meg, hogy a Kereky Jánosnak zálogba adott birtokokon, amelyek Belényeshez tartoztak, folyt a korszakban valamilyen mértékben vasbányászat. Emellett Kereky János megkapta a

⁷⁰ ÖStA HKA VUG RN 12c. fol. 1497-1498. illetve Österreichisches Staatsarchiv, (Bécs;=ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (=HKA) Hoffinanz Ungarn, Anhang vermischter Faszikel Siebenbürgen, Siebenbürger Urkunden und Varia RN 95/2. fol. 859-864.

⁷¹ *Kárfy*: Adalékok i.m. 468-471. (16. jz.)

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

Kisbányai Ples nevű rézbányát is, valószínűleg ezt bérelhette korábban Georg Wagen is, ehhez a bányához négy kisebb jóság tartozott.⁷⁴ A bánya mellett állt több kohó is, valamint voltak itt az oklevél tanúsága szerint csatornák, vízvezetékek, és egyéb bányászati épületek. A csatornák és a vízvezetékek jelenléte arra utal, hogy a térségben felhasználták a kohók és a szivattyúk működtetéséhez a vízi energiát, amely elég hatékonynak bizonyult a bányavíz elleni küzdelemben.⁷⁵

Miután Báthory Zsigmond végleg lemondott a fejedelmi trónról, I. Rudolf magyar király, hasonlóan elődjéhez- I. Ferdinándhoz, újjá kívánta szervezni az erdélyi pénzügyigazgatást, ennek első lépéseként az Udvari Kamara több biztost is kiküldött Erdélybe, hogy vizsgálják meg többek között a bányászat helyzetét.⁷⁶ 1603 során több jelentés is foglalkozott az erdélyi réz- illetve vasbányászattal, ezen belül is a belényesi térség helyzetével.⁷⁷ Ezek közül az 1603. április 20-án keltezett jelentést emelném ki, amelyet Hans Kaufmann sziléziai bányamester készített el, ebben a több mint 40 oldalas leírásban Kaufmann minden egyes erdélyi bányahelyet részletesen leírt.⁷⁸ Ő is Fekete-kőrösi bányáknak hívja összefoglalóan az itteni bányahelyeket, a szöveg szerint itt egy kis bányászfalut talált, amelynek neve Banissa, - minden bizonnyal Kisbányával azonosítható, korábban a fejedelem birtokában volt, lakosai jórészt román parasztok. A falu mellett volt több kohó és egy zúzda is, valamint egy kis lakóház, itt éltek korábban a bérlők, ez is a fiskus tulajdona. A falu határában lévő bányának egy bejárata volt, amelyet lehetett használni, mert a többi beomlott, így nem tudták egészen bejárni. Maga a bánya 1 magyar mérföldre feküdt a kohóktól, és fél mérföldre a zúzdától, ezek is a fiskális „birtokok”, amelyeket Báthory Zsigmond bérbé adott.⁷⁹ Igen jó minőségű rézércet lehet itt kitermelni, ami különösen értékessé teszi, az hogy, nem tartalmaz ezüstöt, teljesen tiszta rézérc. A művelés hatékonysága azonban a biztos szerint igen kicsi, mert a helyi lakosok nem értenek igazán a bányászathoz, és igen lusták. Kaufmann véleménye szerint a lehetséges mennyiség mintegy harmadát tudják csak a felszínre hozni. Ha szakképzett bányászok művelnék a teléreket, akkor jóval több hasznot hajtanának a kincstár számára. A beváltással kapcsolatban annyit írt Kaufmann, hogy a kitermelt mennyiséget be

⁷⁴ EKK, 2005 493.

⁷⁵ A korabeli Nagybányán is hasonlóan működtették a kohókat és szivattyúkat, de ott volt egy víztározó rendszer is, hogy a vízhiányos időszak okozta leállásokat a minimálisra csökkentsék. ld. *Mátyás-Rausch: A Herberstein i.m.* 260-261.

⁷⁶ Az előzetes tervekre ld. I. Rudolf memoranduma Mihály vajdához. ld. EOE, IV. 539-544. illetve *Kruppa Tamás: Miksa főherceg kormányzásának terve. Az erdélyi Habsburg-kormányzat felállításának kérdéséhez (1597-1602).* Századok 144 (2011). 817-845.

⁷⁷ ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 99-106. illetve fol. 173-216.

⁷⁸ A térségre vonatkozó oldalak: Uo. fol. 207-208.

⁷⁹ Régi magyar mérföld 11. 376 méter volt. Ld. *Bogdán István: Metrológia.* In: A történelem segédtudományai. Szerk. Bertényi Iván. Osiris Kiadó, Bp., 2001. 291.

kellett a termelőknek adni a bányakamarába, az ércmennyiség 1/10 része a kincstárt illetve, amelyet a váradi udvarbíró szedett be.⁸⁰ A belényesi bányákról szóló fejezet végén újra kiemelte, hogy az itt található érc kiváló minőségű, azonban ehhez egy hatékony termelési és igazgatási struktúrára lenne szükség. Hans Kaufmann 1604 tavaszáig maradt Erdélyben, az ott töltött idő alatt több alkalommal újra körbejárta az erdélyi nemesérc és ércbányákat, mindenegyes útjáról készített jelentést az Udvari és a Cseh Kamara számára is.⁸¹ Ezekben a beszámolókból általában az erdélyi bányászat egészét érintő termelési és igazgatási problémákat tárgyalta. Az alacsony termelékenységért és az alacsony haszonért elsősorban nem a háborús helyzet volt a felelős a biztos szerint, hanem a sok teher (szolgálat, robot, adók), amelyekkel a termelőket terhelték, és a regálék hanyag kezelése, a központi kormányzatnak arra kellene törekednie, hogy sokkal hatékonyabban és szervezettebben szedjék be az uralkodót illető javakat. A termelőket pedig jó pár évre mentesíteni kellene a szolgálat és az adók alól, a bányákhoz rendelt falvakat pedig kiváltságolt státuszba kellene helyezni, hogy az itt lakók érdemlegesen tudjanak foglalkozni a bányászattal. Mindemellett fontos lenne egy központi rendtartás, amely minden ércbányára vonatkozna, és kellene keresni egy megfelelő bányászati szakembert, aki betöltené a kamaragrófi állást.⁸² Kaufmann azt is leírta, hogy a kamaragrófnak tudnia kellene mindenképpen magyarul, legjobb lenne, ha valamelyik Alsó-magyarországi bányavárosból jönne a leendő kamaragróf.⁸³

Ugyancsak az 17. század első éveiben írta el erdélyi bányákkal kapcsolatos emlékeit és tapasztalatait Giulio Cesare Muralto, akik 1598 és 1599 között volt nagybányai bérlő, illetve erdélyi bányákat is bérelt. Nagybányai tartózkodása jól dokumentált, erdélyi tevékenységére ennél kevesebb adat áll rendelkezésünkre.⁸⁴ Egy 1599. május 16-án kelt kötelezvényben úgy nevezte meg magát, mint „*der Kaiserliche Maiestät Obrister Pergwerkherr in Siebenbürgen*”.⁸⁵ Eszerint már a 16. század végén megpróbált a Habsburg kormányzat egy „központi” vagy más néven fő-kamaragróft alkalmazni, ezért valószínűsíthető, hogy Muralto felelt akkoriban a bihari ércbányászatért is. Jelentését 1604 telén, az Udvari Kamara megbízásából készítette el, amelyben leírta, hogy egykor az erdélyi arany- és ezüstbányászat

⁸⁰ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 207-208.

⁸¹A sok jelentés közül itt egyet emelnék ki: Uo. fol. 219-229.

⁸²Véleménye szerint a Selmezbányán vagy Körmöcbányán érvényben lévő rendtartást kellene alapul venni, és azt átalakítani a helyi viszonyoknak megfelelően. Ez az elképzelés nem volt új keletű, ugyanis Peter Feigel kamarai biztos már 1573-ban javasolta ezt a megoldást az Udvari Kamarának. ld. ÖStA HKA VUG RN 12b. fol. 562-567.

⁸³Uo.

⁸⁴A már említett 1598-ban készült kimutatás szerint a kapniki, nagybányai és zalatnai bányákat bérelte évi 5000 forintért, emellett az ércbeváltásból 5000 forintot fizetett be a kincstárba. Személyére ld. *Oborni*: Erdély i.m. 337-339. (67. jz.)

⁸⁵ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1491-1492.

prefektusa volt (*praefectus der Gold- und Silberhandlung*).⁸⁶ Korábbi kutatásaim során már foglalkoztam a 17. század elején megjelenő ún. országos hatáskörű ércbányászati igazgató tisztségével, az első személy, akiről biztosan tudtuk, hogy betöltötte, Filstich Péter kolozsvári polgár volt.⁸⁷ Muralto által viselt két tisztséget jobban megvizsgálva azonban arra a következtetésre juthatunk, hogy már 16. század végén is létezett egy ilyen tisztség, bár a *Pergwerkherr* kifejezés tágabb hatáskörre enged utalni, mint a prefektusi cím, mégis valószínűsíthető, hogy a két elnevezés nagyjából ugyanazt a feladatkört takarja. Eszerint Muralto feladata volt az erdélyi ércbányászat felügyelete, valamint az ércbeváltás központi irányítása. Arról nincsen pontos információnk, hogy meddig viselte ezt a címet, csak annyi bizonyos, hogy 1604-ben már nem töltötte be, erre többször is utalt a német nyelvű szövegben.⁸⁸ A leírásban sok helyen hivatkozik arra, hogy a 16. század közepén hasonló állapotokat találtak itt a kamarai biztosok, név szerint Werner György és Bornemissza Pál, így minden bizonnyal ismerte az általuk készített beszámolót.⁸⁹ Hasonlóan Kaufmannhoz, ő is dicsérte a térség ércbányáit, a rézérc kiváló minőségű, a legrégebbi tárna a Kisbánya mellett fekvő Fugcken nevezetű, igen nagy haszonnal lehetne termelni, de ahogy írta, az ő idejében nem művelték a helyiek megfelelően, ezért alig hozott valami hasznot a bánya, amely annyira kevés volt, hogy alig tudták teljesíteni a gyulafehérvári udvarbíró felé leadandó kötelező mennyiséget. Véleménye szerint fontos lenne a vízi energiát jobban kihasználni, illetve a közös erdőhasználat kérdését is meg kellene oldani, mert ez sok konfliktushoz vezet a bányászok és a települések között. Kisbánya határában volt még egy vashámor is, ide hozták a közeli településeken kitermelt vasércet.⁹⁰

A 17. század első éveiben keletkezett jelentésekből egyértelműen kiderül, hogy a térség bányászata évtizedek óta ugyanazokkal a problémákkal küzd, a legfontosabbak a szakképzett munkaerő, a központi igazgatási szerv hiánya, az utóbbi okozta azt, hogy nem tudták elég hatékonyan kezelni a regálékat, így kevesebb haszonra tudott a kincstár szert tenni, mint amennyit a kiváló adottságokkal rendelkező bányák miatt remélni lehetett. Az Udvari Kamara által tervezett igazgatási reformok azonban nem valósulhattak meg, mert közben kitört a

⁸⁶ Österreichisches Staatsarchiv, (Bécs;=ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (=HKA) Hofffinanz Ungarn, Anhang vermischter Faszikel Siebenbürgen, Siebenbürger Urkunden und Varia, Siebenbürgische Bergwerke, RN 92. fol. 68-104. A tiszttázat fol. 68-74, illetve 99-104, a pizskozat fol. 75-98. (=SB BW)

⁸⁷ *Mátyás-Rausch*: A bányaauradalmak i.m. 517. Az ércbányászati igazgató központja Kolozsvár volt, talán Muralto is tartotta székhelyét, hiszen Kolozsvár központi szerepet játszott az erdélyi állam gazdasági életében, nem véletlenül székelt itt 1604 folyamán az erdélyi kamara is. ld. ÖStA HKA SBKv RN1 fol. 594-607.

⁸⁸ ÖStA HKA SB BW RN92. fol. 68-69.

⁸⁹ Werner György és Bornemissza Pál erdélyi munkásságára nem a teljesség igényével ld. *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt (1552-1556). Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp., 2002.

⁹⁰ ÖStA HKA SB BW RN92. fol. 102-103.

Bocskai-felkelés. Ezekből az évekből egy adatunk van a belényi bányákra vonatkozóan, miszerint váradi Buza János, aki borosjenői harmincados is volt, 1606-ban prefektusként kezelte a belényesi vas- és rézbányákat.⁹¹ A belényesi uradalom tárgyalásánál már foglalkoztam Kisbánya 1607. évi kiváltságával, amelyet Rákóczi Zsigmond erősített meg. A kiváltságlevél 5 pontban foglalja össze a privilégiumokat, ezek közül a második és negyedik vonatkozik a bányászatra.⁹² Eszerint a rezet a központilag meghatározott áron kell beváltaniuk, a 4. pont az aranybányászattal foglalkozik, ennek értelmében a lakosoknak az kitermelt ércből és az aranymosásból származó aranyból évente 5 tiszta aranyrudat vagy ennek megfelelő mennyiségű aranyat kell beadniuk a fejedelem beváltójának.⁹³ Kisbánya 1607-ben a gyulafehérvári uradalom része volt, így valószínűsíthető, hogy nemcsak szolgálataikkal tartoztak oda, hanem a helyi bányászatot, annak esetleges bérlőjét is az udvarbíró felügyelte, ahogy ezt Zalatna esetében is tette.⁹⁴

Annak ellenére, hogy az erdélyi ércbányászat komoly gondokkal küszködött a tárgyalt időszakban, igen vonzó célpont volt a nyugat-európai, leginkább a környező országok bányászati szakemberei számára.⁹⁵ Ezért nem meglepő, hogy a belényesi bányászatban is érdekelt volt egy külföldi szakember. Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor uralkodása alatt Honorius von Thonhausen báró bérelt több belényesi bányát. 1607. december 20-án íródott reverzálisa szerint ugyanazon év elején vette bérbe a fejedelemtől a kisbányai rézbányát, valamint a hozzá tartozó pioani rézkohót, vaskohót és vashámort is, a bérleti díj egy évre 100 mázsa vörös réz, 170 mázsa vas, illetve a váradi ház szükségleteire 100 vaslapát volt.⁹⁶ A szöveg alapján arra lehet következtetni, hogy a bányák prefektusának volt egy fiskális tulajdonban lévő háza Váradon, minden bizonnyal ez is bérlet része volt. Összevetve az általa beadandó vas és rézmennyiséget az 1598-as adatokkal, növekedett a bérleti díj „összege”, hiszen Wagen még csak 70 mázsa rezet adott be, ez Thonhausen idejére 100 mázsára emelkedett, a vasban beadandó mennyiség is növekedett, hiszen Wagen 200 mázsa vasat adott be, míg Thonhausennél ez 170 mázsa vas és 100 darab vaslapát. Nagy valószínűség szerint a nem a bányák termelékenységére nőtt meg, hanem az eltelt mintegy tíz évben változtak meg a szükségletek. Ugyancsak 1607-ből van arra nézve adatunk, hogy Bihar mezővárosban is rendelkezett ingatlannal, szomszédjának,- bihari Virginas Istvánnak- Rákóczi Zsigmond

⁹¹MNL-OL F1 LR V. fol.17^v-18^f. Bocskay István adományozott Buza Jánosnak nemességet, adó és vámmentességet.

⁹²MNL-OL F1 LR VII. fol. 122^v-123^v.

⁹³ Uo.

⁹⁴ ÖStA HKA SBKv RN1 fol. 856-858.

⁹⁵ *Mátyás-Rausch*: „Befogadó Erdély” i.m. 199-215.

⁹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára 1526 utáni gyűjtemény Erdélyre vonatkozó gyűjtemények Erdélyi iratok (=R 298) 10. doboz 1607. december 20.

adományozott nemességet és adómentességet.⁹⁷ 1608-ban Honorius von Thonhausen a belényesi vas-és rézbányák prefektusa volt, Báthory Gábor annak érdekében, hogy továbbra is tudja a belényesi bányákat művelni és fejleszteni, neki adományozott két teljes házat, egy házhelyet és egy nemesi kúriát Belényes és Bihar mezővárosokban, az ingatlanok és a házhely is adó illetve szolgálat mentes voltak, a nemesi kúriához tartozott több szántó, legelő, erdő, mező és rét is.⁹⁸ Ugyanebben az évben Tonhausen, akit a szöveg fejedelmi tanácsosnak titulál, megkapta a fejedelemtől adományként a belényesi kastélyt, négy román birtokot (Alsó- illetve Felsőkempeny, Segestely, Pioan), ezekben a falvakban rézbányászattal foglalkoztak a lakosok, a pioani bánya szerepelt az 1600-as inventáriumban is. Tonhausen megkapta a birtokokhoz tartozó szántókat, erdőket, szőlőket, legelőket, valamint a báró rendelkezhetett az adományozott birtokokból származó adókkal, jövedelmekkel.⁹⁹ Halála után felesége, Halthalmi Orsolya 7000 forintért újra zálogba veheti a kastélyt, a birtokokat és a rézbányákat is. 1609-ben a váradi káptalan levélkeresői elé járult Bolony György Bihar vármegyei alispán, Bánffy Klára és második férjének, Toldi Istvánnak a fia, Toldi Gábor, hogy fassiot tegyen, miszerint Toldi Gábor atyai örökségének egy részét, a Bihar vármegyei Nagymária nevű birtokot tartozásai fejében 500 forintért lekötötte Honorius von Thonhausen báró részére.¹⁰⁰ Thonhausen családjával és Erdélybe kerülésével kapcsolatban még igen kevés információval rendelkezünk, annyi bizonyos, hogy a család tagjai jelen voltak a Habsburg Monarchia politikai életében és pénzügyigazgatásában is.¹⁰¹ A Thonhausen család a bányagazgatásban is érdekelt volt, Christoph von Thonhausen jelölt volt 1562-ben a besztercebányai rézvállalat vezetői posztjára,¹⁰² illetve az 1560-as évek folyamán, mint az Alsó-ausztriai Kamara tanácsosa, többször járt az Alsó-magyarországi bányavárosokban.¹⁰³

Összegzés

Bihar vármegye területén fekvő bányák fejedelemség kori történetével az eddig megjelent szakmunkák csak érintőlegesen foglalkoztak. A helyi bányászat megismeréséhez

⁹⁷ MNL-OL F1 LR VII. fol.140^r-141^r.

⁹⁸ MNL-OL F1 LR IX. fol. 87^r

⁹⁹ MNL-OL F1 LR VIII. 153^r-154^r.

¹⁰⁰ MNL-OL F1 LR IX. fol. 347^r-349^r.

¹⁰¹ Ehrenreich von Thonhausen többek között véglesi várkapitány volt, és zálogba vette a várhoz tartozó uradalmat is. ld. Österreichisches Staatsarchiv, (Bécs;=ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (=HKA) Hoffinanz Ungarn, Hoffinanz Ungarn Akten RN 62. konv. 1595. fol. 1022-1039.

¹⁰² Österreichisches Staatsarchiv, (Bécs;=ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (=HKA) Hoffinanz Ungarn, Ungarisches Münz-und Bergwesen (=MBW) RN 2. fol. 809-823.

¹⁰³ Uo. 600-609. ill. fol. 1079-1082.

mindenképpen szükség van a forrásbázison nyugvó alap kutatásokra, így meg tudjuk ismerni a térség bányásztelepüléseit, a bányagazgatás strukturáját, az itt működő bérlőket. Eddigi kutatásaim során a következő megállapításokra jutottam. A Bihar vármegyei bányászat központja Belényes volt, leginkább vas- és rézbányászattal foglalkoztak a helyiek, Kisbánya térségében folyt bizonyos mértékű aranyosás is. A fiskális tulajdonban lévő bányákat a belényesi uradalom officiálisa vagy prefektusa felügyelte, kivéve, ha a fejedelem (pl. Báthory Zsigmond) bérbe adta a bányákat. A belényesi uradalom a váradi uradalom része volt, a helyi officiális pedig a váradi udvarbíró beosztottja. Az uradalmat Báthory Zsigmond a 17. század első éveiben donációi révén nagy részben elszámolta, így Báthory Gábor híveinek, többek között Honorius von Thonhausennek, már igen kevés birtokot tudott eladományozni. A Báthory korszakra vonatkozóan egy elég részletes tisztviselői listával rendelkezünk, és ismerünk több bérlőt is, köztük Georg Wagent, aki később a szatmári bányászatban lesz érdekelt, és Honorius von Thonhausent. Az eddig ismert adatok alapján kijelenthető, hogy a bihari ércbányászat, gondjai ellenére is, vonzó célpont a képzett bányászati szakembereknek, tehát a térség gazdasági helyzete a nehéz politikai helyzet ellenére is valamelyest javulni látszott.